

نشنوی

پس چہ باید کرد اے اقوام شرق

اقبال

۱۹۳۶ء

طبع اول، کتاب خانہ طلوع اسلام، لاہور

فہرست مضامین

صفحہ	مضمون	نمبر شمار
۴	بخوانندہ کتاب	۱
۵	تمہید	۲
۹	خطاب بہ جہر العالمات	۳
۱۲	حکمت کلینی	۴
۱۶	حکمت فرعون	۵
۱۹	لا الہ الا اللہ	۶
۲۳	فقتہ	۷
۳۲	مردِ حُر	۸
۳۶	در اسرارِ شریعت	۹
۴۳	اشکِ چند بر افراقِ ہندیاں	۱۰
۴۶	سیاستِ حاضرہ	۱۱
۵۱	حرفِ چند با اُمتِ عربیہ	۱۲
۵۶	پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق	۱۳
۶۴	در حضورِ رسالت مآب	۱۴

بخوانند کتاب

سپاه تازه بر انگیزم از ولایت عشق
 که در حرم خطر از بغاوت خرد است
 زمانه هیچ نداند حقیقت او را
 جنون قیامت که موزون قیامت خرد است
 بآن مقام رسیدم چو در برش کردم
 طواف بام و دامن سعادت خرد است
 گمان مبر که خرد را حساب و میزان نیست
 نگارنده مومن قیامت خرد است

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مہم

پیرِ دمی مرشدِ روشن بنیر	کارِ روانِ شوقِ مستی را امیر
منزلش برتر ز ماہ و آفتاب	جنبہ را از کملش سار و طناب
نورِ قرآن در میانِ سینہ اش	جامِ حم شرمندہ از آئینہ اش
از تے آں نے نوازِ پاک زاد	باز شوئے در نہادِ من قتاد
گفت بیاں ہا محرم اسرار شد	نماور از خوابِ گراں بیدار شد
بند بہ ہائے تازہ اوراد و اند	بند بہائے کمنہ را بکشاہ اند
جز تو لے وانا ئے اسرارِ فرنگ	کس نہ نوشت در نازِ فرنگ
باش مانندِ یسٰیٰل اللہ مست	ہر کمن بت خانہ را باید شکست

کم نظراس جذب را گوید جنوں	اُمّتائے رازندگی جذب دروں
بے جنون ذوقنوں کارئے نکرد	بیچ قوسے زیر چرخ لاجورد
گرد آرد ایں دوجو ہر کافر است	مومن از عزم و توکل قایل است
از نگاہش عالمے زیر و زبر	خیر را اور بازمی داند ز شر
در گریبانش ہزاراں ستخیر	کو بسار از ضربت اوریز ریز
کھنگی را از تماشا بردہ	تامے از میخانہ من خوردہ
در میان رنگ پاک از رنگ باش	در چمن زمی مثل بوستور و فاش
دین اور جو حبت غیر اللہ نیست	عصر تو از ریز جہاں آگاہ نیست
فکر اور آب و گل سچیدہ است	فلسفی ایں رمز کم فہمیدہ است
پس ندید الا کہ بود و سخی و زرد	دیدہ از قندیل دل روشن نکرد

اے خوش آن مردے کہ دل پاکس نہاد

بسنہ غیر اللہ را از پاکشاد

سیر شیری را نہ فہمد گاہ ویش	جز بہ شیراں کم بگو اسرار خویش
با حریف سفلہ نتوان خوردے	گر چہ باشد پادشاہ روم مرے
یوسف مارا اگر گر گے برد	بہ کہ مردے ناکے او را خورد
اہل دنیا بے تنخیل بے قیاس	بوریا با فان اطلس ناشناس
عجمی مردے چہ خوش شعرے سرود	سوز و از تاثیر او جاں در وجود

”نالہ عاشق بگو شش مردم دنیا

بانگ مسلمان و دیار فرنگ است“

معنی دین و سیاست باز گوے   اہل حق رازیں و حکمت باز گوے

’غم خوردن ان غم افزایں محوّر (بی) زانکہ عاقل غم خورد کو دک شکر‘
 خرقہ خود باراست بردوش فقیر چوں صبا جز بوسے گل سامان بگیر

قلزمی؟ بادشت و در پریم ستیز

شب نمی؟ خود را بہ گلبرگے بریز

سرتق بر مرتق پوشید نیست روح مومن بیچ میدانی کہ چیست

قطرہ شب نم کہ از ذوق نمود عقدہ خود را بدست خود کشود

از خودی اندر خمیر خود نشست رخت خویش از خلوت افلاک بست

رخ سوئے دریائے بے پایان نکرد خویش را در سدف پناہ نکرد

اندر آغوش سحر یک دم تپید

تا یکا م غنچہ نور سناکپید

خطاب به مهر عالمتاب

می کنی بر زده را روشن ضمیر	ای امیر خاور ای منیر
از تو بهر پوشیده را ذوق نمود	از تو ای سوز و سرور اندر وجود
ز درق رزمین تو در جوئے سیم	می رود روشن تر از دست کلیم
لعل را اندر دل سنگ آب داد	پر تو تو ماه را هستاب داد
در رگ او موج خوں از نیش تست	لاله را سوز درون از فیض تست
تا نصیب از شعاع تو برو	ز گسای صد پرده را بر می درد
هر شجر را نخل سینا کرده	خوشش بیا صبح مراد آورده

ز گسای : مزید علیہ ز گس

تو فروغ صبح و من پایانِ روز	در خمیر من چپ را غے بر فروز
تیرہ خام را سراپا نور کن	در تجلی ہائے خود ستور کن
تا بروز آرم شب افکارِ شرق	بر فروزم سینہ احرا شرق
از نوائے پختہ سازم خام را	گر دوش دیگر دہم ایام را
فکرِ شرق آزاد گرد از فرنگ	از سرو و من بگیرد آب و رنگ
زندگی از گرمی ذکر است و بس	حریت از عفت فکر است و بس
چوں شود اندیشہ قوے خراب	ناسرہ گردد بدستش سیم ناب
میرد اندر سینہ اش قلبِ سلیم	در نگاہ او کج آید مستقیم
بر کران از حربِ نرب کائنات	چشم او اندر کول بیند حیات

ناسرہ: کھوٹ

موج از دریاش کم گردد بلند
گوهر او چون خرفنا ارجمند

پس نخستین بایش تطهیر و نکر

بعد ازاں آسان شود تعمیر و نکر

تطهیر: پاک کرنا

حکمت کلیمی

تا نبوت حکیم حق جباری کند	پشت پادشاه سلطانی می زند
در نگاهش قصر سلطان کند ویر	غیرت او بر تابد حکم غیر
پنجه سازد صحبتش هر خام را	تازه غوغا می دهد ایام را
درس او اندلس باقی هوس	تا نیفتد مرد حق در بن کس
از نم او آتش اندر شارح تاک	در کف خاک از دم او جان پاک
معنی جبریل و قرآن است او	فطره الله را نگهبان است او
حکمتش بر ترز عقل و وفنون	از خمیرش را تنه آید برون

○ پشت پادشاه : محکم ادینا

حکمرانی بے نیاز از تخت و تاج	بے کارا و بے سپاد و بے خراج
از نگاہش فرو دیں خیز و زدے	دُرد و ہر خم تلخ تر گردد زے
اندر آہِ سبکگاہِ او حیات	تازہ از صبح نمودش کائنات
بحر و براز و زورِ طوفانش خراب	دزد گاہِ او پیغامِ انقلاب
دریںِ اخوف علیہم می دہد	تا دلے در سینہ آدم نہد
غزیم و تسلیم و رضا آموزدش	در جہاں مثلِ چراغِ افروزدش
من نمیدانم چہ افسوس می کند	روح را در تنِ دیگر گوی می کند
صحبتِ او ہر خرف را دور کند	حکمتِ او ہر تہی را پر کند

لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ: تلمیح بآیہ قرآنی لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ

يَحْزَنُونَ یعنی مومن خوف و غم سے پاک ہیں۔

بندہ در ماندہ را گوید کہ خیز	ہر کہن معبود را کن ریز ریز
مرد حق! افسونِ این دیر کہن	از دو حرفِ دہلا علی شکن
فقر خواہی از تہیستی منال	عافیت در حالِ نے در جاہ مال
صدق و اخلاصِ نیاز و سوز و درد	نے زرو سیم و قماشِ سرخ و زرد
بگذر از کاؤس کے اے زندہ مرد	طوفِ خود کن گردِ دیوانے مگرد
از مقامِ خویش دور افتادہ	گر گسی کم کن کہ شاہیں زادہ
مرغک اندر شاخسارِ بوستان	بر مرادِ خویش بندہ آشیان
تو کہ داری فکرِ تِ گردوں مسیر	خویش را از مرغکے کمتر بگیر
دیگر ایں نہ آسمان تعمیر کن	بر مرادِ خود جہاں تعمیر کن
چوں فنا اندر رخسائے حق شود	بندہ مومن قضاے حق شود

از میسر پاک او آید برون	چار سوے بافضای نیلگون
گوهر خود را برون آرازد	در رضای حق فنا شو چون سلف
چشم خود روشن کن از نورِ سرشت	در ظلام این جهان سنگ و خشت
بم نیابی از جمال حق نصیب	تا نه گیری از جمال حق نصیب
انتهای عشق و مستی دلبری است	ابتدای عشق و مستی قاهری است
او وجود غیب را هر شے نمود	مرد مومن از کمالات وجود

گر بگیرد سوز و تاب از لاله

مجز بکام او نه گردد مهر و مه

حکمتِ فرعونی

حکمتِ اربابِ دینِ کرمِ عیال	حکمتِ اربابِ کینِ راہمِ بدال
حکمتِ اربابِ کینِ مکرِ ستِ فن	مکرِ وفن؟ تخریبِ جاں تعمیرِ تن!
حکمتِ ازبندِ دینِ آزادہ	ازمعتِ امِ شوقِ دورِ افتادہ
مکتبِ ازتدبیرِ اوگیرِ نظام	تا بکامِ خواجہ اندیشہِ غلام!
شیخِ ملتِ باحدیثِ دلنشین	برِ مرادِ او کند تجددِ دیدِ دین
از دمِ او وحدتِ قومِ دو نیم	کسِ حریفش نیست جز چوبِ کلیم
وائے قومے کثرتِ تدبیرِ غیر	کارِ او تخریبِ خود تعمیرِ غیر
می شود در علمِ وفنِ مناسبِ نظر	از وجودِ خودِ مگرد با خبر!

نقش حق را از نگین خود سترد	در ضمیرش آرزوهای زاد و مرد
بے نصیب آمد ز اولاد غیور	تجاں بہ تن چہ مردہ در خاک گور
از حیا بیگانه پیران کهن	نوجوانان چون زنان مشغول تن
در دل شاں آرزوهای ثبات	مردہ ز ایند از بطون اُمہات
دختران او بزللف خود اسیر	شوخی چشم و خود نما و خردہ گیر
ساختہ، پرہ واختہ، دل باختہ	ابرواں مثل دو تیغ آختہ
ساعتی بین شاں عمیش نظر	سینہ ماہی بوج اندرنگر
ملتے خاکستر او بے شرر	صبح اواز شام اوتار یک تر
ہر زمان اندر تماش ساز و برگ	کار او فکر معاش و ترس مرگ

اُمہات : جمع اُم، مادر

بطون : جمع بطن، پیٹ

منعمان او بخیل عیش و مست	غافل از مغراند و اندر بند پوست
توت نیرمان رو و معبود او	در زیان دین و ایمان سود او
از حد امر و ز خود بیرون نجست	روزگارش نقش یک فردانه بست
از نیاکان و فتره اندر بغل	الامان از گفته های بے عمل!
حسین او عهد وفا بستن بغیر	یعنی از خشت حرم تعمیر زیر

آه تو می دل ز حق پر داخته

مرد و مرگ خویش را نشناخته

~~~~~

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

نکته می گویم از مردانِ حال	استان را لا اجمال الا جمال
لا والا احتساب کائنات	لا والا فتح باب کائنات
هر دو تقدیر جهان کاف و نون	حرکت از لا زاید از الاسکون
تانه رمز لا اله آید بدست	بند غیر الله را نتوان شکست
در جهان آغاز کار ز عرف لا است	اینختین منزل مردند است
ملت کز سوز او یک دم پدید	از گل خود خویش را باز آفرید
پیش غیر الله گفتن حیات	تازه از بهنگامه اود کائنات
از جنونش برگریبان چاک نیست	در خور این شعله هر خاشاک نیست

بندہ او در دل یک زندہ مرد   می کند صدرہ نشین را رہ نور د
 بندہ را با خواجہ خواہی در ستیز؟   تخم لا در مشت خاک او بریز
 ہر کرا ایں سوز باشد در جگر   ہوش از ہول قیامت بیشتر
 لا مقام ضرب ہائے پے پے   ایں غور عد است نے آواز نے

ضرب او ہر بود را ساز و نبود

تا بروں آئی ز گرداب وجود

با تومی گویم ز ایام عرب   تا بدانی پختہ و خام عرب
 ریز ریز از ضرب اولات منات   در جہات آزاد از بند جہات
 ہر قبائے آمنہ پاک از دست او   قیصر و کسریٰ ہلاک از دست او

غور عد بجلی کی ٹونک

گاه دشت از برق و بارانش بدرد   گاه کج راز زو رطوبتانش بدرد
 عالمی در آتش او مثل خس   ایس بمه بهنگامه لا بود و بس
 اندریں دیر کسین پیسم تپید   تا جاسانے تازه آمد پدید
 بانگ حق از صبح خیزیمائے اوست   هر چه هست از تخم ریزیمائے اوست
 اینک شمع لاله روشن کرده اند   از کنار جوئے او آورده اند

لوح دل از نقش غیر اند شست

از کف خاکش دو عذبه گامه بست

ہم چنان مینی که درد و فرنگ   بندگی با خواجگی آمد بچنگ
 روس را قلب و جگر گردید خون   از شیرش حرف لا آمد برول
 آن نظام کمنه را بر ہم زد است   تیز نیشے بر برگ عالم زد است

کردہ ام اندر مقاماتش نگہ   لا سلاطین، لا کلیسا، لا الہ
 فکر او در تند باد لا بماند   مرکب خود را سوئے الا نراند
 آیدش روزے کہ از زوہدینوں   خویش را زین تند باد آرد بزن
 در مقام لا نیا ساید حیات   سوئے الا می خرامد کائنات
 لا والا ساز و برگ امتاں   نفی بے اثبات مرگ امتاں
 در محبت پختہ کے گرد و خلیل   تنگہ دلا سوئے الا دلیل
 اے کہ اندر حجرہ ہا سازی سخن   نعرہ لا پیش نرد وے بزن
 ایں کہ می بینی نیرزد باد و جو   از جلال لا الہ آگاہ شو

ہر کہ اندر دست او شمشیر است

جملہ موجودات را فرمانرواست

دلیل : راہِ نیا

فقر

چہیت فقرے بندگان آبِ گل   یک نگاہ را دین یک نند دل
 فقر کا نویش را سنجیدن است   برد و صرف لا الہ سچیدن است
 فقر خیر گیر با نانِ شعیر   بستہ فقر اک او سلطانِ مسیر
 فقر ذوق و شوق تسلیمِ رضا است   ما اینیم این متاعِ مصطفیٰ است
 فقر بر کز و بیانِ شجونِ زند   بر نوایں جہاں شجونِ زند
 بر مقامِ دیگر اندازد ترا   از زجاجِ الماس می سازد ترا
 برگِ دسازِ اوز قرآنِ عظیم   مردِ درویشے نہ گنجِ در گیم

نوائس: جمع ناموس، مراد قدرت کی پوشیدہ قوتوں سے ہے۔

گر چہ اندر بزم کم گوید سخن	یک دم او گرمی صد انجمن
بے پراں را ذوقِ پریزائی ہد	پیشہ را تمکینِ شہباز نے ہد
باساطینِ درفتِ مردِ فقیر	از شکوہِ بوریا لرزد سریر
از جنوں می افگند ہوئے بہ شہر	وارہاں خُلق را از جبر و قہر
می نگیرد جہز باں صحرا مقام	کا ندر و شاہیں گریز دازہام
قلبِ اورا قوت از جذبِ سلوک	پیشِ سلطانِ آخرتِ اولادِ ملوک
آتشِ ماسوزناک از خاکِ او	شعلہ ترسد از خس و خاشاکِ او
بر نفیست ملتے اندر نبرد	تا درو باقیست یک درویشِ مرد
آبروئے ماز استغنائے اوست	سوزِ ماز شوقِ بے پنائے اوست
خویشتر را اندرایِ آئینہ ہیں	تا ترا بخشند سلطانِ مہیں

حکمت دیں دل نوازی بائے فقر

قوت دیں بے نیازی بائے فقر

مومنوں را گفت آں سلطان ہیں	مسجد میں ایں ہمہ روئے زمین
الاماں از گردش نہ آسماں	مسجد میں بدست دیگران
سخت کوشد بندہ پاکیزہ کیش	تا بگیرد مسجد مولائے خویش
اے کہ از ترک جہاں گوئی مگو	ترک ایں دیر کہن تسخیر او
راکش بودن از و استن است	از مقام آب و گل جستن است
سید مومن ایں جہان آب و گل	باز را گوئی کہ سید خود بہل؟

مسجد میں ایں الخ: تلمیح ہے حضور رسالت مآبؐ کی ایک مشہور حدیث

کی طرف جس میں ارشاد ہے کہ تمام روئے زمین میری مسجد ہے۔

حل نہ شد ایں معنی مشکل مرا   شاہیں از افلاک بگریز و چرا
وائے آں شاہیں کہ شاہینی نکرد   مرغے از چنگِ او نالید بدرد
در کناے ماند زار و سرنگوں

پر نہ زد اندر فضاے نیلگوں

فقرِ قرآن احتسابِ بہت بود   نے ربا و بستی و رقص و سرود
فقرِ مومن چیست؟ تسخیرِ چہات   بندہ از تاثیر او مولا صفات
فقرِ کما فر علوتِ دشت و راست   فقرِ مومن لرزہ بجز و براست!
زندگی آں را سکونِ غار و کوہ   زندگی ایں را زمرگِ باشکوہ!
آں خدا را جستن از ترکِ بدن   ایں خودی را برفِ ابنِ حقِ ندون
آں خودی را کشتن و واسوختن   ایں خودی را چوں چراغِ افروختن

کنام : باز کے رہے کی جگہ

فقر چوں عریاں شود زیر سپهر از نهمیب او بلرزد ماه و مهر

فقر عریاں گرمی بدر جو سنین فقر عریاں بانگ تکبیر حسین

فقر را تا ذوق عریانی نماند

آن جمال اندر مسلمانان نماند

دل ز غمیر الله به پرواز لے جواں دل ز غمیر الله به پرواز لے جواں

دل ز غمیر الله به پرواز لے جواں دل ز غمیر الله به پرواز لے جواں

تا کجا بے غیرت دیں نیستن اے مسلمان مژدن است این نیستن

مرد حق باز آفریند خویش را جز به نور حق نه بیند خویش را

بر عیار مصطفیٰ خود را زند

تا جامانے دیگرے پیدا کند

آہ زان قومے کہ از پا برفتاد	میر و سلطان زاد و درویشے نژاد
داستان او پس از من کہ من	چوں بگویم آسپہ ناید در سخن
در گلویم گریہ ہا گرد گردہ	ایں قیامت اندرون ہینہ بہ!
مسلم این کشور از خود نا امید	عمر باشد با خدا مروے ندید
ماجرم از قوت میں بد ظن است	کاروان خویش را خود بر بن است
از سہ قرن ایں امت خواہ زبوں	زندہ بے سوز و در اندوں
یست فکر دوں نہاد و کور ذوق	مکتب و مالے او محروم شوق
ہشتی اندیشہ او را خوار کرد	افتراق او را خود بیزار کرد
تا نداند از مقام و منزلش	مرد ذوق انقلاب اندر دوش

افتراق : پرالگندی

قرن : صدی

طبع او بے صحبتِ مردِ خیر   خستہ و افسردہ و حق ناپذیر
 بندہ رد کردہ مولا است او   مفلس و قلاش و بے پڑا است او
 نے بکت مالے کہ سلطانے برد   نے بدل نورے کہ شیطانے برد
 شیخ او لڑ و سرنگی را مرید   گرچہ گوید از مقامِ بایزید
 گفت دین را رونق از محکومی است   زندگانی از خودی محرومی است

دولتِ اغیار را رحمتِ شمر د

رقصِ باگردِ کلیسا کرد و مُرد

اے تھی از ذوقِ مشوقِ مسوز و درد   می شناسی عصرِ بابا ماچہ کرد!

عصرِ بابا مارا ز ما بیگانہ کرد   از جمالِ مصطفیٰ بیگانہ کرد

لُرد: انگریزی لفظ لارڈ کا مفرد

سوزِ اوتا از میانِ سینہ رفت	جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت
باطنِ این عصر را شناختی	دادِ اولِ خویش را در باختی
تا دماغِ تو بہ سچا کیش فتاد	آرزوئے زندہ در دل نزاو
احتسابِ خویش کن از خود مرو	یک دودم از غیر خود بیگانہ شو
تا کجا این خوف و سواسِ ہراس	اندر این کشور مقامِ خود شناس
ایں چمنِ دار و بے شاخ بلند	برنگوں شاخِ آشیانِ خود مہند
لغۂ داری در گلوئے بے خبر	جنسِ خود شناس و بازارِ غاں میر
خویش تن را تیزئی شمشیر دہ	باز خود را در کفِ تقدیر دہ
اندر وانِ قست سہیل بے پناہ	پیشِ او کوہِ گراں مانند گاہ

دادِ اولِ الخ یعنی تو نے اپنے آپ کو پہلے ہی واڈ میں مار دیا۔

سیلِ تمکین زنا آسودن است   یک نفس آسودنش نابودن است
 من نہ ملا، نے فقیر نکتہ ور   نے مرا از فقر و درویشی خبر
 در روی تیز بین و ست گلم   پختہ من خام و کارم ناتمام
 تادل پر اضطرابم دادہ اند   یک گرہ از صد گرہ بکشادہ اند

از تب و تابم نصیبِ خود گیر

بعد ازین ناید چو من مرد فقیر

تمکین : دقارہ شان و شوکت

مردِ حُر

مردِ حُر محکم زورِ دِلا تخف	بابِ بیدار سرِ بچیب او سرِ کیف
مردِ حُر از لالہ روشن خمیر	می نہ گرد بندہ سلطانِ میر
مردِ حُر چون اشترایا بلے برد	مردِ حُر بارے برد خارے خورد
پائے خود را آن چنان محکم نہد	نبش رہ از سوز او بر نمی آید
جان او پایندہ تر گرد و موت	بانگ تکبیرش برس از حرف و صوت
ہر کہ سنگ را داند ز جاج	گیر و آں درویش از سلطانِ خراج
گر می طبع تو از سہاے اوست	جوئے تو پروردہ دریائے اوست

لا تخف: تبلیغ آیہ قرآنی کی طرف یعنی خوف نہ کر۔

پادشاہاں در قبا بائے حریر	زرد رواز سہم آں غریاں فقیر
ستر دیں مارا خبر او را نظر	او درونِ خانہ ما بیرون در
ما کلیسا دوست اما مسجد فروش!	اوردستِ متطفی پیمانہ نوش
زے مناں را بندو زے ساغریست	ما تہی پیمانہ او مست السست
چہرہ گل از نم او حسد است	ز آتش ماہود اوروشن تر است!
دار و اندر سینہ تکبیر اُمم	در جبین او ست تقدیر اُمم
قبیلہ ما کہ کلیسا گاہ دیر	او خنجاہد زتن خوش از دستِ غیر
ماہد عبد فرنگ اغبہ	او نہ گنج در جہان رنگ و بو
صبح و شام ہما بیک ساز و برگ	آخر ما چیت؟ تلخی مائے مرگ!
در جہان بے ثبات اورا ثبات	مرگ اورا از مقاماتِ حیات!

اہل دل از صحبت ماضی	گل ز فیض صحبتش دارائے دل
کار ما وابستہ تخمین وطن	او ہمہ کردار و کم گوید سخن
ماگدایاں کوچہ گرد و فاقہ مست	فقر اندولالہا تیغی بدست
ما پر کاہے اسیر گرد باد	ضررش از کوہ گراں جوئے کشاد
محرم او شوز ما بیگانه شو	خانہ ویراں باش صاحب خانہ شو
شکوہ کم کن از سپہ گرد گرد	زندہ شوا از صحبت آن زندہ مرد
صحبت از علم کتابی خوش تر است	صحبت مردان حرم آدم گراست
مرد خرد ریائے زرف بے گراں	آب گیر از بحر و نے از ناوداں
سینہ ایں مرد می جوشد چو دیگ	پیش او کوہ گراں یک تو وہ ریگ

ناوداں : پر نالہ

زرف : عین گہرا

روزِ صلح آں برگ و سازِ انجمن   بزمِ چادِ فِرویں اندرِ چمن
 روزِ کیس آں محرمِ تقدیرِ خویش   گورِ خود می کند دوازِ شمشیرِ خویش!
 اے سرتِ گردِ گریز از ماچوتیر   دامنِ او گیر و بے تابا نہ گیر
 می نہ روید تخمِ دل از آب و گل   بے نکاہ از خد و ندادنِ دل

اندر ایں عالم نیز زری باخسے

تانیسا ویزی بدامانِ کسے!

در اسرار شریعت

نکستہ ہا از پیسہ روم آموختم   خویش را در حرف او واسو ختم
 مال را اگر بہر دین باشی حمل   (روی) نفع مال صالح گوید رسول
 مگر نداری اندر این حکمت نظر   تو غلام و خواجہ تو سیم و زر
 از تہی دستاں کشاد امتاں   از چین منعم فساد امتاں
 جدت اندر چشم او قرار است پس   کمنگی را او خریدار است پس
 در نگاہش ناصواب آمد نصاب   ترسد از ہنگامہ ہائے انقلاب

نفع مال صالح: حدیث نبوی: طلب یہ ہے کہ اگر مال دولت
 دینی ہو۔ پر غرق کرنے کے لئے جمع کیا جائے، تو وہ مال صالح ہے۔

خواجہ نان بندہ مزدور خورد آبروئے خدمت بر مزدور برد
 دخت پوش بندہ می نالد چنے بر لب او ناله ہائے پے بہ پے
 نے بجاش بادوئے درستی کاخ ہا تعمیر کرد و خود بکوست
 اے خوش آن منعم کہ چوں دریش بست

درچنین عصرے خدا اندیش بست

تا ندانی نکتہ اکل حلال بر جماعت زیستن گرد و بال
 آدیورپ نیں مقام آگاہ نیست چشم اوینظر بنور اللہ نیست
 اوندان از حلال از حرام مکنتش خام است و کارش ناتمام

ینظر بنور اللہ: تلمیح ہے حدیث نبوی کی طرف جس کا مطلب
 یہ ہے کہ مومن اللہ کے نور سے دیکھتا ہے۔

اُمّتے برائے دیگر چرد	دانہ این می کار و آن حاصل برد
از ضعیفان نال ربودن حکمت است	از تن شان جان ربودن حکمت است
شیوہ تہذیب نو آدم دری است	پردہ آدم دری سوداگری است
این بنوک این فکر چالاک یہود	نور حق از سینه آدم ربود

تاتمہ و بالانہ گردد این نظام

دانش و تہذیب دین سودائے خام

آدمی اندر جہان خیر و شر	کم شناسد نفع خود را از ضرر
کس نداندر زشت و خوب کار چیت	جادو ہموار و ناہموار چیت

بنوک: بنگ کی جمع، عربوں نے اس انگریزی لفظ کو

معرب کر لیا ہے۔

روشن از نورش ظلام کائنات	شرع بر خیزد ز افاق حیات
تناقیامت پخته ماند این نظام	گر جہاں داند صرامش را نمرام
بانگکے دیگرے اور را نگر	نیست این کا فقیہاں لے سپر
یہیخ او اندر خمیبِ مصطفیٰ است	حکمش از عدل است و تسلیم رشت
تو نمائی چون شود او بے حجاب	از فراق است آرزو پاسینہ تاب
وصل او کم جو رضائے او طلب	از جدائی گر چہ جاں آید بلب
نیست در احکام دیں چیزے دیگر	منطفے داد از رضائے او خبر
فقر و شاہی از مقاماتِ رضا است	تختِ جہ پوشیدہ زیر پوریا است
روزِ میدان نیست روزِ قیل و قال	حکیم سلطان گیر و از تکلیش منال

اعناق : جمع عمق، گہرائی

تا توانی گردن از حکمش پیچ   تا نہ پیچ گردن از حکم تو پیچ

از شریعت احسن التقویم شو

وارث ایمان ابراہیم شو

پس طریقت چیست اے الاسفا   شرع را دیدن بہ اعماق حیات

فانش می خواہی اگر اسرار دین   جز بہ اعماق خمیس خود نہیں

گر نہ بینی، دین تو مجبوری است   ایں چنین دین از خدا مجبوری است

بندہ تاقی را نہ بیند آشکار   برنی آید ز جبر و اختیار

تو یکے در فطرت خود غوطہ زن   مرد حق شو بر ظن و تخمین متن

احسن التقویہ: تلمیح ہے آیہ قرآنی کی طرف، جس کا مطلب

یہ ہے کہ وجود انسانی کی ساخت نہایت احسن طریق پر ہوئی ہے۔

تأب بینی زشت و خوب کج بچسبیت	اندر ایس نه پردۀ اسرار چسبیت
هر که از ستر نبی گیر و نصیب	هم به جبریل ایس گردد قریب
اے که می نازی به قرآنِ عظیم	تا کجا در حبه می باشی مقیم
در جهان اسرار دین را فاش کن	نکته شرع مبین را فاش کن
کس نگرود در جهان محتاج کس	نکته شرع مبین این است و بس
مکتب و ملا سخن با ساختند	مومنان بایں نکته را شناختند
زنده قومی بود از تاویل مرد	آتش او در ضمیر او فُرد
صوفیان با صفا را دیده ام	شیخ مکتب را نکو سنجیده ام
عصر من بغمیبی هم آفرید	آنکه در قرآن لغیب را ز خود ندید
هر یک دانا می ترسان خبر	در شریعت کم سواد و کم نظر

عقل و نقل افتادہ در بند ہوس   منبرِ شان منبرِ کاک است پس
 زیرِ کلیماں نیست امید کشود   آستینِ ہا بے یدِ بیضا چہ سود؟

کارِ اقوام و ملل ناید درست
 از عملِ بنما کہ حق در دستِ تست

منبرِ کاک باکاک ایک قسم کی چھوٹی سی روٹی ہے۔ منبرِ کاک اس چینی
 میز کو کہتے ہیں جس پر نان باقی روٹی رکھ کر بیچتا ہے۔

اشکے چند برافتراق ہندیوں

اے ہمالہ! اے اٹک! اے روڈنگ	زیتن تاکے چناں بے آب و رنگ
پیر مرداں از فراست بے نصیب	نوجواناں از محبت بے نصیب
شرق و غرب آزاد و مانجیر غیر	خشتِ ماسر مایہ تعمیر غیر
زندگانی بر مراد دیگر اں	جاوداں مرگ است نے خواب گہ اں
نیست ایں مرگے کہ آید آسماں	تخم اومی بالہ از اعماق جاں
سید او نے مردہ شو خواہ نہ گور	نے تجوم دوستاں از نزد و دور
جامہ کس در غم او چاک نیست	دو زخ او آں سحے افلاک نیست
در تجوم روزِ شر او را مجو	ہست در امروز او فردائے او

مردہ شو: غسل دینے والا

ہر کہ این جادو نہ کشت این این چارو
 پیش حق آں بندہ را بر زن چہ سو
 اُمّے کن آرزو نیست نہ خورد
 نقش اورا فطرت از گیتی سترد
 اعتبار تخت و تاج از ساحری است
 سخت چمن سنگ این جاج از ساحری است
 درگذشت از حکم این سحر مبین
 کافری از کفر و دینداری زدین
 ہندیاں با یک دیگر آونجیتند
 فتنہ ہائے کمنہ باز انگیختند
 تا فرنگی قومے از مغرب زمین
 ثالث آمد در نزاع کفر و دین

کس نہ اند بلوہ آب از سراب

انقلاب کے انقلاب کے انقلاب!

اے ترا ہر لحظہ فکر آب و گل
 از حضور حق طلب یک زندہ دل
 آشیانش گر چہ در آب و گل است
 نہ فلک سرگشته میں یک دل است

توانہ پنداری کہ از خاک است او	از بلندی بائے افلاک است او
ایں جہاں اور احرم کئے دوست	از قبائے مالک گیر و بوائے دوست
ہر نفس بار و زگار اندر ستیز	سنگ رہ از ضربت او ریز ریز
آشنائے بنبر و دار است او	آتش خود را نگہ دار است او
آبجوے و بحر بادار و ببر	می دہد جوش ز طوفانے خبر
زندہ و پایندہ بے نان تنور	میر دآن ساعت کہ گرد و بے حضور
چوں چراغ اندر شبستان بدن	روشن ازوے خلوت و ہم انجمن
ایں چنین دل خود نگراں شد مست	مُجربہ درویشی نمی آید بدست

اے جوان دامنِ او کم بگبیر

در غلامی زاوہ آزاد مگیر

سیاسیاتِ حاضرہ

می کند بندِ غلامان سخت تر	حریت می خواند اور اے بصر
گرمی ہنس گامہ جمہور دید	پردہ بر رونے ملوکیت کشید
سلطنت را جامع اقوام گفت	کار خود را پختہ کرد و خام گفت
در فضائیش بال و پر توان کشود	با کلیدش هیچ در نہ توان کشود
گفت با مرغِ قفس "اے درمند	آشیاں در خانہ صیاد بند
ہر کہ ساز و آشیاں در دشت مرغ	اونباشد ایمن از شاہین و چرخ
از فسونش مرغِ زریک نہ مست	نالہ باندر گلوعے خود شکست
حریت خواہی بہ پیچاکش میفت	تشنہ میرو بر نم تا کش میفت

الحذر از گرمی گفتار او   الحذر از حرفِ پسدادار او

چشم باز سر منہ اش بے نور تر   بندہ مجبور از و مجبور تر

از شرابِ سائگینش الحذر   از قمارِ بدشینش الحذر

از خودی غافل نہ گرد و مردِ محتر   حفظِ خود کن چہ افیونش مخور

پیشِ فرعونان بگو عرفِ کلیم

تا کفِ رُضربِ تو در یارِ ادو نیم

داعم از رسوائیِ این کاروان   در امیرِ او ندیدم نورِ جان

تن پرست و باده مست و کم نگہ   اندرونش بے نصیب از لالہ

در سرم زاد و گامیسا را مریدِ!   پر دُنا و نوحس مارا بر درید

پہلو دار: ایسی بات جس کے نئی معانی نکل سکتے ہوں۔ سائگین: پیالہ

دامن اور اگر فتن ابلہی است	سینہ او از دل روشن تھی است
اندیں رہ تکیہ بر خود کن کہ مرد	صید آہو با سگ کورے نہ کرد
آہ از قوے کہ چشم از خوشیست	دل بہ غیر انداد از خود گست
تا خودی در سینہ ملت بمرد	کوہ کاہی کرد و بار اورا بمرد
گر چه دارد لا الہ اندر نہاد	از بطون او سلمانے نژاد
آنکہ نجشد بے یقیناں را یقین	آنکہ لرزد از سجود او زمین
آنکہ زیر تیغ گوید لا الہ	آنکہ از خوشی بر وید لا الہ
آں سرور آں سوز مشتاقی نماند	در حرم صاحب وے باقی نماند
اے مسلمان اندریں دیر کہن	تا کجا باشی بہ ہستاد اہرمن
جہد با توفیق و اذت در طلب	کس نیاید بے نیاز نیم شب

زیستن تاکے بہ بحر اندر چرخس

سخت شو چوں کوہ از غبطِ نفس

گر چہ دانا حال دل با کس نگفت   از تو دردِ خویش نتوانم نہفت

تا غلامم در غلامی زادہ ام   ز آستانِ کعبہ دور افتادہ ام

چوں بنامِ مصطفیٰ خوانم درود   از خجالت آب می گردد وجود

عشق می گوید کہ اے محکوم غیر   سیدہ تو از بتاں مانسہ دیر

تا نداری از محمد رنگ و بو

از درودِ خود میسالا نام آید

از قیام بے حضور من می پرس   از سجود بے سرور من می پرس

جلوہ حق گر چہ باشد یک نفس   قسمتِ مردان آزاد است دس

مرنے آزادے چہ آید در سجود   در طوافش گرم رو چرخ کبود
 ماغلاماں از جلاش بے خبر   از جمال لازواش بے خبر
 از غلامے لذتِ ایماں مجو   گرچہ باشد حافظِ قرآن مجو
 مومن است پیشہ او آذری است   دین عرفانش سراپا کافری است
 در بدن داری اگر سوزِ حیات   هست معراجِ مسلمان در مملوت
 ورنہ داری خونِ گرم اندر بدن   سجدہ نوئیست جزو رسم کہن

عیدِ آزاداں شکوہ ملک دیں

عیدِ محکوماں ہجومِ مومنین!

هست معراجِ مسلمان الخ بتلخیص حدیث حضور رسالت مآب کی طرف جس کا
 مطلب یہ ہے کہ نماز معراج ہے مرد مومن کے لئے۔

عرفے چند با ائمت عربیہ

اے دروشت تو باقی تا ابد	نعرۂ لا قیصر و کسریٰ کہ زد؟
در جہان نرزد و دوز و دیر و زود	اولیں خوانندہ قرآن کہ بود؟
زمیر الا اللہ کرا آفتند؟	ایں چراغ اول کجا افروختند؟
علم و حکمت ریزہ از خوان کیست؟	آیہ فاصبحتم اندر شان کیست؟
از دہم سیار آں امی لقب	لالہ رست از ریگ صحرائے عرب

لا قیصر و کسریٰ: تلخیص ہے مشورۃ یث کی طرف ہلاک
 قیصر فلا قیصر بعد ۵ الخ
 فاصبحتم: تلخیص ہے آیہ قرآنی کی طرف فاصبحتم
 بنعمتہ اخوانا -

حریت پروردہ آغوش است	یعنی امروز اہم از دوش است
اودے در سپیکر آدم نہاد	اوقاب از طلعت آدم کشاد
ہر خداوند کمن را او شکست	ہر کمن شاخ از ہم او غنچہ بست
گر می ہنگامہ بدر جہنم	حیدر صدیق و فاروق حسین
سلطوت باگ سلطوت اندر نہد	قراءت الصفت اندر نہد
تبغ ایوبی نگاہ بایزید	گنہماے برد و عالم را کلید
عقل و دل راستی از یک جامے	اختلاط ذکر و فکر روم و رے

الصفت: سورہ قرآن کا نام ہے۔

ایوبی: سلطان صلاح الدین ایوبی رحمۃ اللہ علیہ

بایزید: حضرت بایزید بسطامی مشاہیر اولیائے امت سے ہیں۔

روم و رے: یعنی حضرت بلال الدین رومی اور امام فخر الدین رازی۔

علم و حکمت شرح و دیں نظم امور   اندرون سینہ دل با ناصبور
 حسین عالم سوز الحمر و تاج   آنکہ از قندوسیاں گیر و خراج
 ایں ہمہ یک لحظہ از اوقات اوست   یک تجلی از تجلیات اوست
 ظاہرش ایں جلوہ ہائے دلفروز   باطنش از عارفان پنهان مینوز

’صحرے حد مر رسول پاک را

’آنکہ ایمان دادشت خاک را‘ (خواجہ غلام تبریزی)

حق ترا براں تراز شمشیر کرد   سارباں را را کب تقدیر کرد
 بانگ تکبیر و صلوات و عرب و ضرب   اندراں غوغا کشاد شرق و غرب
 اے خوش آن مجذوبی و دل بردگی   آو زیں دل گیری و افسردگی
 کار خود را امتنان بردند پیش   تو ندانی قیمت صحرائے خویش

اُمّتے بودی اُمم گردیدم	بزم خود را خود زہم پاشیدم
برکہ از بند خودی وارست، مُرد	برکہ با بیگانگان پیوست، مُرد
آنچہ تو با خویش کردی کس نکرد	روح پاکِ مصطفیٰ آمد بدرد!
اے زافسونِ فرنگی بے خبر	فتنہ بادِ راستین او نگر
از فریبِ او اگر خواہی اماں	اشترانش را ز خوش خود براں
حکمتش ہر قوم را بے چارہ کرد	وحدتِ اعرابیاں صد پارہ کرد
تا عرب در حلقہ دماش فتاد	آسمان یک دم اماں اوران داد
عصر خود را بنگر اے صاحبِ نظر	در بدن باز آفریں روحِ عمر
قوت از جمعیتِ دینِ مبیں	دیں ہمہ غزم است اخلاصِ یقین
تا خمیرش را زوانِ فطرت است	مردِ سحرِ پاسِ بانِ فطرت است

ساده و طبعش عیار زشت و خوب   از طلوعش صد هزار انجم غروب
 بگذر از دشت و در و کوه و دمن   نیمه را اندر وجود خویش نن
 طبع از باد و سیال کرد تیز   ناقه را سرده بیدان ستیز
 عنصر نافر زاده ایام تست   مستی او از مے گلنام تست
 شارح اسرار او تو بوده   اولین معمار او تو بوده
 تابه فرزندی گرفت او را فرنگ   شاهدی گردید بے نام و فرنگ
 گر چه شیرین است و نوشین است او   کج خرام شوخ و بے دین است او

مرد محراب پخته تر کن خام را

بر عیار خود بزن ایام را

پس چہ باید کرد اے اقوام شرق

آدمیت زارنا لید از فرنگ	زندگی بنگامہ برچید از فرنگ
پس چہ باید کرد اے اقوام شرق؟	باز روشن می شود ایام شرق
در خمیرش آفتاب آمد پدید	شب گذشت آفتاب آمد پدید
یورپ از شمشیر غول بمل فتاد	زیر گردوں رسم لادینی نہاد
گر گے اندر پوستین برہ	ہر زماں اندر کمین برہ
مشکلات حضرت انسان از دست	آدمیت را غم نہاں از دست

دستاویز آدمی آب و گل است

کاروان زندگی بے منزل است

رسم لادینی: یعنی نظام امور ریاست میں دین سے بے تعلق ہو جانا۔

ہر چہ می بینی ز انوار حق است	حکمت اشیا ز اسرار حق است
برکہ آیات خدا بیند حُر است	اصل این حکمت ز حکم انظر است
بندہ مومن از و بسروز تر	بہم بہ حال دیگران دل سوز تر
علم چوں روشن کند آب و گلش	از خدا تر سند و تر گرد و دلش
علم اشیا خاک مارا کیمیاست	آہ! در افرونگ تاثیرش جداست
غفل و فکرش بے عیار خوب و بدست	چشم او بے نم دل او سنگ و بدست
علم از و رسواست اندر شہر و بدست	جبرئیل از صحبتش ابلیس گشت
دانش افرونگیاں تیغے بدوش	در بلاک نوع انسان سخت کوش

حکم انظر: تبلیغ ہے آیہ قرآنی کی طرف قَا انظرْ اِلٰی الْاٰیٰتِ کَیْفَ
خُلِقَتْ یعنی نظام فطرت کا بغور مطالعہ کرو۔

باخسان اندر جہان خیر و شر	در ساز دستی علم و بہر
آہ از آفرنگ و از آئین او	آہ از اندیشہ لا دین او
علم حق را سامری آموختند	ساحری نے کافری آموختند
ہر طرف صد فتنہ می آرد و نفیر	تیغ را از خچر رہزن بگیر
ما کہ جہاں را بازی دانی ز تن	سحر ایں تہذیب لا دینے شکن
روح شرق مانندش باید و مید	تا بگرد قفسل معنی را کلید

عقل اندر حکیم دل یزدانی است

چوں ز دل آزاد شد شیطانی است

زندگانی ہر زمان در کش مکش	عبرت آموز است احوال حبش
شرع پورپ بنے نزار قیل و قال	ترجمہ اگر دست برگہاں تنال

انفیر آور دین : ہجوم کرنا -

نقش نواندر جہاں باید نہاد   از کفن و زداں چہ امید کشاد
در جہنم و اچیت غیر از مکر و فن   صید تو ایں میش و آن پنجر من!

نکاتہ ہا کو می نہ گنجد در سخن

یک جہاں آشوب یک گیتی فتن!

اے اسیرِ رنگ پاک از رنگ شو   مومن خود کا فسر از رنگ شو

رشتہ سود و زیاں در دستِ تست   آبروئے خاواراں در دستِ تست

ایں کمں اقوام را شیرازہ بند   رایتِ صدق و صفار کن بلند

اہل حق را زندگی از قوت است   قوتِ ہر ملت از جمعیت است

راے بے قوت ہمہ مکر و فسوں

قوت بے راے جہل است و جنوں

سوز ساز و در دواغ از آساست	هم شراب بم ایاغ از آساست
عشق را ماد لبری آموختیم	شیوه آدم گری آموختیم
هم هنر هم دین ز خاک خاور است	ر شک گردون خاک پاک خاور است
و نمودیم آنچه بود اندر حجاب	آفتاب از ما و ما از آفتاب
هر صدف را گوهر از نیسان باست	شوکت بر کعبه از طوفان باست
روح خود در سوز بلبل دیده ایم	خون آدم در رگ گل دیده ایم
فکر ما جو یائے اسرار وجود	ز نخستین زخمه بر تار وجود
داشتیم اندر میان سینه داغ	بر سر راه نهادیم این چراغ
ای امین دولت تهذیب دین	آل ید بخینا بر آراز استین
خیز و از کار اُمم بکش اگر	نشنه افرنک را از سر بنه

نقشه از جمیعت خاورنگین

واستان خود را از دست بهرمن

دانی از افترنگ و از کار فرنگ	تاکجا در قیصر ز ناز فرنگ
زخم از نوشتن از و سوزن از و	ما و جوئے خون و امید رفو
خود بدانی بادشاهی قاهری است	قاهری دعرصر یا سوداگری است
تخنه دکان شریک تخت قماج	از تجارت نفع و از شاهی خراج
آں جہاں بانے کہ ہم سو اگست	برز بانش خیر و اندر دل شراست
گر تو میدانی حسابش را درست	از حریفش نرم تر کر پاس تست
بنیاد از کار گاہ او گذر	در زمستان پوستین او محرز
کشتن بے حرب و ضرب آئین است	مرگمادر گردش ماشین است

بوریا ئے خود بہ قالمیش مدہ	بیزق خود را بہ فرزندیش مدہ
گوہر شرف دار و در لعلش رگ است	مشک ایس سوداگر از ناف رگ است
رہزن چشم تو خواب مخلص	رہزن تو رنگ و آب مخلص
صد گرہ افکنندہ در کار خویش	از قماش او مکن دستار خویش
ہو شمندے از خم او مے نخورد	ہر کہ خورد اندر ہمیں میخانہ فرد
وقت سودا خند خند و کم خروش	ما چو طفلانیم داو شکر فروش
محرم از قلب و نگاہ شتری است	یار ایں سحر است یا سو اگر می است
تاجران رنگ و بوی بردند سود	ما خبریداران ہمہ کور و کبود
آنچہ از خاک تو رستے مردِ حُر	آں فروش آں پوش آں بخور

بیزق، فرزین: پیادہ، وزیر (امطالات شطرنج) تفت دار: عیب دار

آن نکو بینان که خود را دیده اند   خود کلیم خویش را با فیده اند
 اے زکارِ عصرِ حاضرِ بے خبر   چرب دستیماے یورپِ رانگر
 قالی از ابریشم تو ساختند   باز او را پیش تو انداختند
 چشم تو از ظاہرِش افسوں خورد   رنگ و آب او ترا از جا برد

و اے آن دریا کہ جوش کم تپید

گو بہر خود را ز خواصاں خرید!

چرب دستی: کاریگری

قالی: قالین

در حضور رسالت مآب

شب ۱۹ اپریل ۱۹۳۶ء کہ دروازہ اقبال مجھ پر پال ہو دم سید احمد خاں رحمۃ اللہ
در خواب دیدم فرمودند کہ از علالت خویش در حضور رسالت مآب عرض کن

اے تو مایہ نچانگاں را ساز و برگ	وارہاں ایں قوم را از ترس مرگ
سختی لات و مہنات کہند را	تازہ کردہ می کاشتات کہند را
در جہان ذکر و فکر انس و جان	تو صلواتِ صبح تو بانگِ اذان
لذتِ سوز و سوہرا زلالہ	در شب اندیشہ نور از لالہ
نے خدا ہا خستیم از گا و غر	نے حضور کا ہنساں انگندہ سر
نے سجدے پیشِ معجونِ پیر	نے طوافِ کوشکِ سلطانِ میر
این ہمہ از لطفِ بے پایاں تست	فکرِ ما پرور و دہِ احسانِ تست

ذکرِ توبہ رما یہ ذوقِ دسور	قوم را دار و فہستہ اندر غیور
اے معتمد منزلِ ہر راہرو	جذبِ تو اندر دلِ ہر راہرو
سازِ مابے صوت گردید آسپناں	زخمہ برگِ بائے او آید گراں
در عجم گردیدیم وہم در عرب	مصطفیٰ انایاب و ارزاں بولہب
ایں مسلمان زادہ روشن دماغ	ظلمتِ آباؤ ہمیشہ بے چراغ
در جوانی نرم و نازک چوں حریر	آرزو در سینہ او زود میر
ایں غلام ابنِ غلام ابنِ غلام	حریت اندیشہ اور احرام
مکتب ازوے جذبہ دیں در بود	از وجودش ایں قدر دائم کہ بود
ایں زخود بیگانہ ایں مستِ فزنگ	نانِ جرمی خواهد از دستِ فزنگ
نانِ خرید ایں ناقہ کش با جانِ پاک	داد مارا نالہ ہائے سوزناک

دانه چس مانند مرغانِ سراسر است	از فضائے نیلگون نا آشناست
شیخ مکتب کم سواد و کم نظر	از مقامِ او نداد اورا خبر
آتشِ فسرنگیاں بگداختش	یعنی ایں دوزخ و گرگوش ساختش
مومن و از مرزِ مرگ آگاہ نیست	در دلش لا غالب الا اللہ نیست!
تا دل او در میانِ سینہ مرد	می نیندیشد مگر از خوابِ خورد
بهر یک نانِ شتر لا و نعم	منتِ صدس برائے یک شکم
از فرنگی می غرولات و منات	مومن و اندیشہ او سو منات
قہر باذنی گوئے اورا زنده کن	در دوش اللہ هورا زنده کن

لا غالب الا اللہ: یعنی اللہ کے سوا کوئی غالب نہیں۔

قہر باذنی: یعنی اٹھ میرے حکم سے۔

ماہمہ افسونی تہذیبِ عرب   کشتہ افرنکیاں بے حرب و ضرب
 توازاں قومے کہ جامِ آشکست   واما یک بندہ اللہ مست
 تہا مسلمان باز بیند خویش را
 از جہانے برگزیند خویش را

شہسوار! ایک نفس در کش غناں   حرف من آساں نیاید بر زبان
 آرزو آید کہ ناید تا بہ لب ؟   می نہ گرد شوق محکومِ ادب
 آں بگوید لب کشائے در روند   این بگوید چشم بکشال لب بہ بند
 گرد تو گرد حسیم کائنات   از تو خواہم یک نگاہ التفات
 ذکر و فکر و علم و عرف نام توئی   کشتی و دریا و طوفانم توئی
 آہوئے زار و زبون و ناتواں   کس بہ فتر اکم نہ بست اندہ جہاں

اے پناہ من حسیم کوئے تو

من بائیدے میدم سوئے تو

آں نوادر سینہ پروردن کجا   وز دے صد غنچہ واکردن کجا

نغمہ من در گلوئے من شکست   شعلہ از سینہ ام بیزنجست

در نفس سوزِ جگر باقی نہ ماند   لطفِ قرآنِ سحر باقی نہ ماند

نالہ کومی نہ گنجید در ضمیر   تا کجا در سینہ ام ماند اسیر

یک فضا ئے بے کراں می بایدش

وسعت نہ آسماں می بایدش

آہ زان درمے کہ در جان تن است   گوشه چشم تو دارمے من است

در فسا زو باد و اہا جان زار   تلخ و بویش بر مشام نگوار

کارا میں بیمار نتوان برد پیش . من چو پخلان نالم از دوائے خویش
 تلخی اور انسیم از شکر خندہ باد لب بدوزد چارہ گر
 چوں بصیری از تومی خوابم کشود تا بمن باز آید آن روزے کہ بود
 نہر تو بر عاصیاں افزوں ترست و خط بخشی چو ہر مادر است
 با پرستان شب دارم تیز باز روغن در چسارغ من بریز
 اے وجود تو جہاں را نو بہار پر تو خود را درین از من مدار
 خود بدانی قدر تن از جاں بود (رومی) قدر جاں از پر تو جاناں بود
 تا ز غیر اللہ نہ دارم هیچ امید یا مراں شمشیر گرداں پاکبید

بصیری: مشہور عربی قصیدہ بردہ کا مصنف، یہ قصیدہ حضور رسالت کی
 نعت میں ہے۔ روایت ہے کہ بصیری کا قصیدہ بارگاہ نبوی میں مقبول
 ہوا اور مصنف کو فنان کی بیماری سے نجات ملی۔

فکر من در فہم دیں چالاک و چست . تخم کردارے ز خاک من نہ رست
تیشہ ام را تیز تر گرداں کہ من مخنتے دارم فنون از کود کن

مومنم از خویش تن کا فر نیم

بر فسانم زن کہ بدگو ہر نیم

گر چہ کشت عمر من بے حاصل است چیز کے دارم کہ نام او دل است

دائرش پوشیدہ از چشم جہاں کز سیم شبدیز تو دار و نشان!

بندہ را کو نخواستہ ساز و برگ زندگانی بے حضور خواجہ مرگ!

اے کہ دادی کرد را سوزِ عرب بندہ غمخوار حضورِ خود طلب

بندہ چل لالہ دامنے در جگر دوستانش از غم او بے خبر

بندہ اندر جہاں نالیں چلنے نقشہ جہاں از نعمہ ہائے پے پے

در بیا باں مثل چوپ نیم سوز کارواں بگنڈ شہت من سوز من بنوڑا
اندرین دشت درے پناوے بوکہ آید کاروانے دیگرے

جاں ز مجوری بسالہ در بدن

نالہ من وائے من اے وائے من!

